

Zaradi urednikovega vabila sem v škrupicah. Predvsem zato, ker po navadi ne pišem sprotnega dnevnika, potem zaradi obveznosti, ki jih res ne manjka, nazadnje pa gre še za tako številne vtise in izzive, da je vprašanje, kako jih usklajati, da ne bi utrpel tisti, o katerem se bo izkazalo, da mu je bila storjena krivica zaradi nezadostnega prikaza. Tako sem imel včeraj, na njegovo željo, daljši pogovor s profesorjem Janezom Vrečkom o Srečku Kosovelu. In seveda me ima, da bi si zapisal, kako sva se ujemala v marsičem, še posebno v presoji, da je v večini kritičnih tekstov površno obravnavano njegovo doživljanje zalezujoče smrti ob pogromih, katerim je bil priča, saj je vsaki krat, ko se je pojavil v mestu, šel mimo plotov, onkraj katerih so črneli visoko v nebo zidovi šestnadstropne palače slovenske kulture. V sebi je namreč nosil tisto katastrofo, tisto tragedijo, kot je sam pisal klubovcem ob omembi »raztrojitve Slovenije«; in še tako naj se je skušal rešiti iz trajne more, mu je obsodba na nesvobodo sproti kot potuhnjeni strup zalezovala miselni in čustveni svet. Zato sta *Ekstaza smrti* in *Tragedija na oceanu*, to je videnje prihodnje evropske kataklizme, projekcija naše primorske usode.

Telefon iz Pariza. Še zmeraj Ministrstvo za kulturo v zvezi z vabilom na dvodnevno srečanje (2. in 3. maja) o evropski kulturi. 400 povabljenih pisateljev in umetnikov, ki jih bo pozdravil gospod predsednik republike in bodo sejali v Comédie Française, pri kosilu in na večerji pod šotori v Palais Royal... Vse zelo slavnostno v imenu Evrope kulture, njene potrditve ob raznih vplivih, ob ekonomskih vprašanjih, ob prevladi medijev, ob enotnosti, ob različnosti. Naš nastop je pravzaprav zaključna faza študijskih sej, ki trajajo cel mesec april. Zelo prijazna gospa, ki me je nagovorila, je želela vedeti, ali bi sprejel sodelovanje že drugega maja popoldne pri okrogli mizi, ki jo bo sprožil minister za kulturo in komunikacijo Renaud Donnedieu de Vabres. Seveda sem pritrdil in ji izrazil svoje zadovoljstvo, ker pa je bil njen glas zelo prisrčen, sem dodal, da bo moj nastop posvečen tudi manjšinskim jezikom. Njena prisrčnost je bila še bolj poudarjena, nekako zveneča, vaš čas boste uporabili, kot vam bo drago, je pritrdila. Tako da sva se nekako razgovorila in ugotovila, da imava skupnega okcitanskega prijatelja, pisatelja Roberta Lafona. No, videti je bilo, da se ji je mudilo, in tako sem jo še vprašal, kdo se je spomnil name ter me predlagal. »Mi vsi!« je vedro vzkliknila. »Glede vaših izkušenj smo odločili, da je prav, da nastopite.«

Priznam, da me je tisti »mi vsi« spraval v evforično razpoloženje, ker gre za nekaj več kot za potrditev, za skoraj prijateljsko naklonjenost, poleg tega pa za posebno zadovoljstvo, ob konkretnem upoštevanju ravni naše tržaške kulture. Vendar sem si tudi sam pri sebi rekel: in

principio erat Bavčar, saj bi brez njegove navezanosti na Trst italijanski prevod *Nekropole* Ezia Martina verjetno še zdaj lovil prah na polici moje knjižnice.

22. zvečer

Hčerka Maja mi je prinesla stran tržaškega dnevnika *Il Piccolo* z dne 14. aprila. Ker časnik berem samo takrat, ko me kdo opozori na pomemben prispevek, mi večkrat marsikaj tehtnega uide. Pa bi si list, odkar sprejema tudi članke, ki razlagajo preteklost ekstremne desnice, večkrat pregledal, ko bi živel v mestu. No, ta stran, ki jo imam pred sabo, ima prispevek na skoraj tričetr strani lista s kar tremi naslovi. Prvi odklanja stereotip o »dobrem Italijanu«, srednji, poglavitni, se glasi *Guerre »sporche«. Anche le nostre. »Umazane« vojne. Tudi naše.* Spodnji naslov pa navaja, kako je vlada 1951. leta zaključila vse preiskave in se tako izognila ekstradicijam in procesom proti vojnim zločincem.

Tekst je opremljen s fotografijo Mussolinija med obiskom na Goriškem 1942. leta, to je takrat, ko je izjavil – to sem si zapisal po pričevanju Saše Vuge: Treba je uničiti vse samce tega prekletega plemena. Zraven je fotografija o ustrelitvi ujetih partizanov. Vendar je najbolj pomembno to, da je tekst obnova knjige z naslovom *Italiani senza onore*, to je Italijani brez časti, avor je Costantino di Sante, podnaslov pa pove, da gre za zločine, izvršene v Jugoslaviji, ki pa niso doživeli procesov. Zgoščen prikaz vsebine s hkratno navedbo drugih del, ki se tehtno ukvarjajo s fašističnimi taborišči, z revizionizmom itd. Knjigo namreč imam in sem jo kupil zaradi pogumnega naslova, odkril pa, da je dokumentirano delo z navedbo jugoslovanskega poročila o vojnih zločinih, tekstov italijanskega poskusa zmanjševanja krivd ter s poskusom nekakšnih kompromisnih priznanj, dokler nazadnje ni vse skupaj splahnelo.

Moje razpoloženje je nekako dvojno, na eni strani sem zadovoljen, da tržaški dnevnik nadaljuje s stališčem, ki ga je bil zavzel že 2. decembra prejšnjega leta z objavo mojega članka, v katerem je bila že zahteva po popolnem zgodovinskem prikazu preteklosti z vključitvijo tudi zamolčanih in nesojenih zločinov; na drugi strani pa me zelo moti ugotovitev, da se neki del italijanskega tiska loteva dokazov, katere bi bila že zdavnaj morala posredovati evropski javnosti prizadeta slovenska politika. In to že poprejšnja garnitura. Tako imamo sedaj samo Ovadbo italijanskih vojnih zločincev, ki jo je v imenu treh organizacij vložil odvetnik dr. Dušan Puh 1999. leta!

O takem v bistvu tihem zatajevanju preteklosti sem večkrat pisal in govoril, ker so z italijanske strani vsa leta prihajali napadi vrez vsakršnega odziva, in doslednega, tehtnega odziva ni bilo niti ob zadnjih neprijateljskih tendencah. Že dolgo imam zato vtis, da je za zdaj še

nerazložljivo, vendar resnično pokvarjenega v modernizirani Vojvodini kranjski; gre za duhovni status, kateremu bi se žal dobro prilegal naslov tega italijanskega dela.

23. 4.

Sobota je, in v soboto ali nedeljo se po navadi odločim za status skromnega gornika. Vzpon do kočice gozdnega čuvaja, skoraj zmeraj do Napoleonske ceste, tu pa tam do vrha, do kraškega roba. Presodim, da odgovarja četrtini poti kratkega vzpona na Nanos. Ker je moj korak zmeraj enak, tako nekdanj kot danes, imam kljub vsemu vtis, da se še zmeraj gibljem sproščeno, brez težav. Razen takrat, ko me zdela kakšno potovanje. Kot pred dvema tednoma odhod v Rennes, kar je pomenilo dva dni vožnje in vmes dveurno predavanje in pogovor z dijaki na univerzi. Nekatere zveze z dolgimi hodniki na letališču pa triurna vožnja s TGV zadostujejo, da si ob dobro razpoloženje. Vse seveda poplača zadoščenje, da si mladim nekaj posreduje. No, tokrat sem prosil, naj preskrbijo zemljevid, da bodo poslušalci imeli pred očmi zaledje in lahko povezovali Trst in Slovenijo z nemškimi svetom. Navsezadnje je dovršen del evropske zgodovine povezan prav s tem našim ozemljem, bitke na soški fronti, spor zaradi Trsta po drugi svetovni kataklizmi, moje knjige pričevalke tistih nesreč – vse to v glavnem so elementi, zaradi katerih me vabijo in skoraj vedno odkrijejo svet in dognanja, o katerih niso bili poučeni ali imeli zelo meglene pojme...

O vsem tem sem med hojo razmišljal in hkrati ugotavljal, da me tudi pri nekdanjih zahtevnih turah ni nikdar skrbelo, kdaj bom na cilju, ampak sem se predajal užitku hoje, se nikdar brez nujne potrebe ustavljal ali se odpočival. In tako sem ravnal potem tudi v lagerski uničevalnici, predajal sem se sproti določenemu opravilu, se spajal nekako z njim, ne preskakoval z mislijo ne naprej, še manj pa nazaj. Neka sistematika je to, vem, a pri meni se je koristno uveljavila v vseh pretečenih okoliščinah. Pravzaprav je šlo za dolg trening, sedem let zavodskega življenja, štiri leta vojaščine v vojni letih, taboriščni univerzum, sanatorijsko eremitstvo. No, to zadnje je dopolnjevalo nepričakovano odkritje ljubezni, vendar v resnici tudi tisto brez cilja, brez načrta, vsa ljubezen zajeta v svoj odrešenjski pomen.

Kdaj pa kdaj je v drevju pozdravil ptičji glas, jaz pa sem mu prav tako prisrčno odzvižgal, a se ni več odzval. To se mi je že večkrat zgodilo, videti je namreč, da je ptič v zadregi ob našem registru, ki je pač čisto drugačen od njegovega, zato menim, da je še bolj prav, če ga pustim, naj po svoje spremlja moje korake in mojo zamišljenost.

Ko sem sestopal, se je vzpenjalo po kolovozu terensko vozilo gozdnega čuvaja. Umaknil sem se mu, da ni bilo treba njemu, upal pa sem, da se bo ustavil. Nekoč, ko je imel odprto okence, sem mu rekel, da mu zavidam, ker je lahko tako sredi tihega drevja. Ustavil se je in bil prijazen, hkrati pa v zadregi, kot da bi želel spregovoriti o nekaterih težavah, a je samo pozdravil in nadaljeval

svoj počasni vzpon, medtem ko sta se psa za njim vneto zaletavala in se krčevito razdajala. Danes ne, spomnila sta se me, ker jima večkrat požvižgavam, ko se vzpenjam po stezi mimo ograje, onkraj katere sta se v začetku zelo zagrizeno postavljala.

25. 4.

Ker sem včeraj nekako prevzet od »višin« hitel zdoma, sem pozabil (izreden primer) po pošto, tako da sem davi ob *Primorskem dnevniku* in ob koroških *Novicah* našel dve pošiljki. Antonija Bernard mi poklanja knjigo, ki jo je sama uredila tako, da je poleg dveh svojih prispevkov zbrala še deseterico drugih. Naslov: *La Slovénie et l'Europe*. Gre, kot pravi podnaslov, za prispevke za spoznanje sedanje Slovenije. Zelo koristno in hvalevredno delo, obenem pa nadaljevanje avtoričinega zavzemanja za prikaz slovenske identitete, saj je v glavnem njena zasluga izid Sloveniji posvečene knjižice v priročni izdaji *Que sais-je?* No, dela sem seveda vesel, čeprav sem hkrati precej razočaran, ker poleg prispevka Katje Šturm-Schnabel o Slovencih na Koroškem ni teksta o nas v Furlaniji Julijski-krajini. Evgen Bavčar v svojem prispevku sicer omenja tržaške oddaje v slovenščini, a to le mimogrede, ves njegov pomembni tekst je razprava o različnih referencah glede potrditve neke identitete, ne vem, zakaj ni dal enega izmed spisov, v katerih sta omenjena slovenska kultura in književnost v Trstu. A prav tako je tudi Antonija že pisala o tržaških avtorjih. Čudno se mi zdi in nerodno mi je, ker bo moja pripomba videti, kot da zmanjšujem vrednost knjige.

Druga kniga s posvetilom je delo Tatjane Rojc, profesorice slovenskega jezika v Vidmu, Gorici in na univerzi »La Sapienza« v Rimu. Pred kratkim je avtorica objavila pregled slovenskega slovstva v italijanščini, ki je zelo posrečen prikaz pomembnih dob in pomembnih avtorjev naše književnosti. Gre v bistvu za avtoričin pogled in tudi na njeno izbiro, ker ne navaja vseh pisateljev, ampak nudi res živ pristop, ki je nedvomno tudi spodbuda za poglobljeno spoznanje. Podobno je pravkar izšlo krajše delo, namenjeno *Pogledom na nove razsežnosti slovenskega pesništva od Prešerna do Kosovela*. Na podlagi pogovorov, ki sem jih imel z Rojčevo po ocenah mojih knjig tako v slovenščini kot v italijanščini, sodim, da je v tem novem delu marsikaj svojstvenega v pogledih na naše slovstvo. Če ne zaradi drugega, zaradi komparativnih posegov v primerjavi z italijanskimi liriki.

Vprašanje je, kdaj bom utegnil prebrati, ko pa ne pridem na čisto sredi papirjev, ki me oblegajo z vseh strani. Prišlo je namreč tudi vabilo za nastop v Saint-Maloju, kjer sem bil tudi predlanskim. Z romanom *La porte dorée, Zibelka sveta*, ki je v Sloveniji doživel razne ne fair ocene, začeni z zmazkom v Književnih listih, a sta ga pozdravili v Saint-Maloju dve tehtni razpravi, od katerih je ena šla v živo v oddaji France Culture. Takrat je bil tam tudi Drago Jančar z

zbirko novel *L'élève de Joyce* – Joyceov učenec. Morebiti bo danes spet tam s *Severnim sijem*, ki ne vem, kakšen naslov ima v prevodu. Kot mi je telefonirala attachée de presse založbe Phébus Blaudine de Caunes, s katero sem predstavil zaporedoma tri prevode, začeni s *Spopadom s pomladjo* (*Printemps difficile*) 1995. leta, mi predlagajo, da bi že 5. maja popoldne spregovoril o drugi svetovni vojski. To se pravi v bistvu o vsebini *Zatemnitve*, o zasedenem Trstu in o taboriščni preizkušnji, ki je prisotna v vseh treh delih založbe Phébus. A to srečanje *Etonnants voyageurs* (Čudoviti potniki), ki je že po naslovu simpatično, ima prirčne organizatorje, s katerimi se človek hitro počuti domač. Predlanskim so me dali kar v tri nastope, da mi je prijazna sodelavka prinesla pladenj s kosilom ob štirih popoldne, ker smo čakali na radijsko povezavo s Parizom...

Žal pa mi je, da bom zaradi dveh vabil hkrati moral pustiti šest dni Rado samo. Predlagal sem, da bi sprejela Adrijanovo vabilo, zdaj ko ima v novi hiši prostora dovolj, a odklanja, ker da ne mara opustiti svojega dnevnega reda. Moral se bom počasi odreči vsem tem odhodom, čeprav ne gre za nikakršno razkazovanje, ampak za potrditev nekega statusa na tujem, ki ga prej nismo imeli. Tako želi televizija v Strassbourgu spet pogovor z mano v taborišču v Struthof Natzweilerju, ker bodo oktobra tam odprli Evropski center rezidenta deportiranca (*Centre européen du resisant déporté*) in je moja *Nekropola* eno izmed pomembnejših pripovednih del o ti postojanki. Kako naj rečem, da ne, čeprav imajo že vsaj dve moji pričevanji v prejšnjih letih? Mislim, da je prav, da sodelujem proti pozabi, kljub temu da je moj prispevek že kar dostojen. Poleg slovenske izvirne *Nekropole* bo v tamkajšnjem muzeju še vsaj šest prevodov: manjka tisti v španščino, a je, ko ga je končala, prevajalka (na podlagi njenih pisem bi rekel, da je bil ujeta v duševne težave) pretrgala vsak stik z menoj, o njenem prevodu prav tako ni ne duha ne sluha.

Ugotavljam, kako različno je razmerje do mene daleč od doma, če ga primerjam s tistim, ki sem ga deležen na domačih tleh. Ker ne spadam v nobeno od združenj nekdanjih deportancev, se nobena od slovenskih bližnjih televizij, ne tržaška ne kopraska ne ljubljanska te dni, ko gre za pričevanja o taboriščnih izkustvih ne zmeni za mojo pripoved, pa sem bil v Struthof-Natzweiler v Dachauu, v podružnici Buchenwalda Dori-Mittelbau in v Bergen Belsenu. Ne pritožujem se, ker imam vabil za nastop čez glavo, samo ugotavljam, kako mizerno je pri nas vse skupaj.

26. 4.

Včeraj, kot vidim, sem v zadnjem stavku omenil mizerijo, moralno pa narodno, tudi politično, to še posebej, mizerijo, z bolj slovenskim izrazom bi rekel, politično bedo. Primer skoraj nepojmljive, za normalno razmišljujoče, na kratko, za ljudi zdrave pameti, katerih se ni lotilo alzheimerjevo zlo, absurden primer. V sobotni prilogi Dela sem pred pol ure bral, da je v nekem šolskem učbeniku o organizaciji TIGR napisano, da je to bila »ilegalna teroristična skupina«. To se

pravi, da gre za oceno, ki je dobesedno eneka tisti italijanske ekstremne desnice, uradno prelevljenih neofašistov, ki imajo za teroriste v Bazovici 1930. leta ustreljene štiri junake. Tudi v sanjah pa si človek ni mogel predstavljati, da bo podobno sodil, in to celo v šolski knjigi, slovenski razumnik v slovenski državi. V resnici tako nori absurd se lahko rodi samo v skupnosti, ki gre na roko tujcu, ker tako civilna kot religiozna in tudi cerkvena etika priznava takrat, ko je onemogočena vsakršna dosega spoštovanja osnovnih človeških pravic, da je upor legitimen v primeru »dolgega in neznosnega zatiranja«, kot je zapisal v encikliki *Populorum progressio* papež Pavel VI. A to so trdili marsikateri drugi že dolgo pred njim. Filozof Berdjajev, na primer. In celo Mussolini, ko je bil še socialist. Seveda pa je dal streljati, ko je postal diktator, tiste Slovence, ki niso mogli sprejeti zatajitve svojega jezika in spremembo svojih krstnih imen in priimkov.

Ko so padli štirje uporniki v Bazovici, so se zgražali širom po Evropi, v Ženevi so se zavzemali zanje, v Londonu pa je *Manchester Guardian* izjavljal, da so mladi imeli na razpolago za boj proti denacionalizaciji samo taka sredstva, s kakršnimi so se nekoč Italijani bojevali proti Avstriji. Kar pa je pri tem abnormno, je, da smo take odklone fašistične justice še včeraj navajali proti naslednikom črne diktature, danes pa smo obsojeni na doživljanje sramotnega mazanja najlepšega poglavja primorske zgodovine v šolskem sistemu slovenske države. TIGR namreč ni bila skupina, ampak kapilarna organizacija upora, ki je zajemala primorsko ozemlje od Trsta do Planine in od Doliča do Snežnika, plačala pa je za svoje zavzemanje za svobodo z na smrt obsojenimi na dveh makroprocesih ter z množico zapornikov, internirancev, policijsko nadzorovanih, pobeglih pred aretacijo.

Vprašanje namreč ni, ali je dovoljeno ali ne tolmačiti zgodovine na različne načine in svoje izsledke ponuditi javnosti, v demokratični ureditvi te alternative ni. Tako tudi lahko vsak učitelj ali profesor izbere po svoji sodbi učbenik za snov, ki jo poučuje. Je pa vprašanje demokracije, ali šola sme prikazovati tako ponaredbo zgodovine, ki v bistvu prizadeva narodno eksistenco. In menda je usoda Primorske še zmeraj njen del. No, če zdaj vzamemo v poštev italijanski Risorgimento, lahko ugotovimo, da ga italijanska zgodovina nikdar ne prikaže kot teroristično gibanje, čeprav bi se lahko marsikaj v ti zvezi komentiralo in ga je Cerkev dolgega pol stoletja imela za ezurpatorja. TIGR pa je bil primorski upor, pri katerem so sodelovali ljudje vseh poklicev, vseh nazorov in političnih razlik, ki so potem sestavljali humus oboroženega upora. Ob ti laični vsestransko razpredeni pobudi je tajno delovala tudi primorska duhovščina, kot je zdaj dokumentirano v odlični knjigi Egon Pelikana, ki sicer daje prednost delovanju krščanskih socialcev in primorski duhovščini, a jasno potrjuje, da »za antifašistični narodni odpor sta bili takrat očitno koristni obe obliki antifašističnega delovanja« (str. 456).

Ob vsem tem se sprašujem, ali so take spominsko-zgodovinske poteze napoved nove dobe takega sprevačanja zgodovinskega spomina, kakršnega je poprej krojila po svoji zamisl in sebi v dobro komunistična vladavina, zdaj pa naj bi ga tako imenovani protikomunistični tabor prilagajal sebi v korist. Če bo tako, bo seveda potrebno razkrivati ponaredbe, kot smo jih, kjer je bilo mogoče, razkrivali v prejšnjem režimu. Je pa zadeva zdaj v bistvu drugačna, ker kot jugoslovanska republika Slovenija do svojega zahodnega soseda ni bila tako očitno dvorljiva, kot je zdaj slovenska država. To je skrivnost, katere se je že pred leti in tudi pred kratkim dotaknila bistra politična analitičarka Mojca Drčar Murko in katere sem se jaz dotaknil prejšnji petek.

Kar je incognita, je, ali misli gospod predsednik Janez Janša na podlagi takega trenda zasnovati neko novo obliko ponosne, ugledne, v okviru statuta združene Evrope samobitne države, ali pa narediti iz nje neko obliko nedeklariranega, ampak de facto, protektorata. Vprašanje si postavljam, ker sem nekoč imel njegovo vlogo pri osvobajanju Slovenije za odrešno in sem to potrdil v svojih zapiskih. Zaupal sem tudi v nastanek neke oblike socialne demokracije, o kateri sem se pogovarjal tudi s Pučnikom, ko sva se oba sklicevala na Prepeluha, na njegov poudarek nujne socialdemokratske navezanosti na severne majhne države itd. No, potem se je počasi vse začelo razblinjati. Ko je bil Janez Janša minister za obrambo, je začel kazati še druge nesprejemljive poteze. In takrat se je, ko je prišel v Trst na obisk k Društvu slovenskih izobražencev, ustavil tudi pri meni na barkovljanski rebri, tako da sem mu neposredno skušal dokazati, da bi bilo prav, ko bi sam kot minister poslal častni vod na razne proslave, ne da ga javno mnenje v to skuša prisiliti. Zatrjeval sem, da bi njegova perspektivna črta morala biti TIGR, zdrava osnova osvobodilnega boja z odklonom vsiljenjega revolucionarnega dodatka, ter končno njegova vloga 1990. leta kot sijajna dopolnitev narodne suverenosti. Priznam, da ni ne ugovarjal ne pritrjeval. Edino ko sem mu omenjal Bazovico in mlade junake in mu svetoval, naj bi se jih spomnil z imenovanjem kakšne vojašnice, je prikimal, zato sem še svetoval, naj bo slovenska vojska poučena o usodi primorskega dela in mu v ta namen svetoval nekaj knjig, žena Radoslava pa, sestra Janka Premrla – Vojka, mu je poklonila svoje delo o bratu in njegovi družini. Bilo je prijazno srečanje, ki ga je rodilo medsebojno spoštovanje, ki pa ni imelo nikakršnega nadaljevanja, ker sem ostal socialdemokrat, obenem pa sem prepričan, da je sleherna gradnja 2005. leta na načrtnem protikomunizmu nerodovitno in samo populistično početje, ali pa zna biti še slabše od samega komunizma, kar je znani krščanski filozof Nikolaj Berdjajev, ki ga ni mogoče imeti za filokomunista, poudarjal v svojem delu v francoščino prevedenem že 1947. leta. Največji sovražniki zla, pravi, sami podležejo zlu in postanejo hudobni. Ne glede na to etično sodbo se bojim, da sodelovaje zgodovinarjev, ki o vojski, ki je osvobodila Trst maja 1945, pišejo kot o »koaliciji zločincev« (tako berem v sobotni prilogi *Dela*), ne bodo prinesli ne ugleda ne stabilnosti sedanji vodstveni politični kompoziciji.

Telefonski klic iz Sarajeva.

Etonnants voyageurs, pri katerih bom gost v Saint-Maloju prve dni maja, me vabijo za sredo maja v Sarajevo. Prisrčnim organizatorjem težko odrečem, vendar bi rad še kaj malega počel tudi zase, zbral nekaj zapiskov, nekaj vtisov, ki se mi zdijo vredni omembe.

Vabili so me v Sarajevo že pred leti, a mi je nagajala gripa. Takrat me je čakal Jean Luc Douin in sva se oba veselila srečanja – pa je šlo vse po vodi. No, za Sarajevo moram najti čas, njihov pekel je bil soroden, če ne še hujši, našemu krematorijskemu.